

“Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ” Дағи Тафсир Ривоятига Оид Боблар Таҳлили**ИНОЯТОВ Азизхўжа Хайруллоевич¹**

Аннотация: Қуръони карим оятларининг тўғри тушунилишида сабаби нузул маълумотларининг аҳамияти маълум. Тафсирларнинг воз кечилмас манбаларидан бири бўлган бундай ривоятлар “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Китоб ат-тафсир” бўлимида ҳам келтирилган.

Таянч иборалар: Имом Бухорий, “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”, тафсир, оят, шарҳ, манба, Қуръон, ҳадис, тўплам, илмий мерос, муҳаддис, муфассир.

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асаридаги тафсирга оид боблар, улардаги изоҳларни ўрганиш олимнинг Қуръон оятларини шарҳлашдаги ёндашувини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Қуръон тафсирига оид бобларнинг умумий сони 1129 та бўлиб, бу “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги жами ривоятларнинг учдан бирини ташкил қилади. Шу билан бирга, оятлар билан бошланувчи китоблар 18 та, тафсир китобидан бошқа бўлимларда 613 ўринда оятлар изоҳланган, тафсир китобида эса изоҳлар сони 516 та. Бу рақамлар Имом Бухорийнинг ўз асарида замондош ҳадис мусаннифларидан фарқли равишда тафсир имкониятларини кенгайтиришга ҳаракат қилганини кўрсатади.

Асардаги бобларни мазмун ва ҳажм жиҳатидан 3 турга бўлиш мумкин. Биринчи турга бир нечта мавзуларни қамраб олган йирик боблар, иккинчисига бир мавзуни ўзида жамлаган ўрта ҳажмдаги боблар, ва ниҳоят, учинчи турга - “боб” сўзи билан кифояланиб, алоҳида ном қўйилмаган боблар киради.

Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарини ўз илмий изланишлари ва сафарлари давомида жамлаган саҳиҳ ҳадислар орасидан энг ишончлиларини саралаб олган ҳолда ақидавий, фикҳий ва бошқа масалаларга жавоб бўлиши, уни ўқиган киши ўзи учун ҳукм чиқара олишини кўзлаб ёзган. Асарда ҳадислар бобларга бўлинган ҳолда келтирилган бўлиб, бу ундан фойдаланишни қулайлаштирган. Бобларнинг номланиши эса, унда келтириладиган ҳадиснинг аввали ёки муҳим бўлган қисмидан олинган бўлиб, баъзида ҳадис мавзуси ёки ундан олинадиган ҳукм билан боғлиқдир. Баъзи боб номлари ҳадис ҳукми тўғрисидаги савол кўринишида берилган. Боблар тартиби эса фикҳий мавзулар билан мувофиқ бўлиб, уларнинг комплекс таҳлили Имом Бухорийнинг фикҳ илмидаги мартабасини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги тафсир ривоятига оид боблар сони кўп бўлишига қарамай, бу бўлимдаги китобларда ривоят ва нақллар жуда озчиликни ташкил қилади. Бу ҳолат машҳур олти саҳиҳ тўпламларидаги тафсир бўлимига ҳам тегишли. Муҳаддислар билан бир даврда яшаган муфассирлар орасида “тафсир” тушунчасида жиддий фарқ бўлган. Оятларнинг тўғри тушунилишида сабаби нузул маълумотларининг аҳамияти катта. Тафсирларнинг воз кечилмас манбаларидан бири бўлган бундай ривоятлар “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Китоб ат-тафсир” бўлимида ҳам келтирилган. Фақат бу оятларнинг мазмун-моҳиятини тушунтириш масаласида етарлича ёритилмагани кўзга ташланади².

Имом Нававий ва Имом Ҳофиз Аскалоний Имом Бухорийнинг ҳадисларни тўплашдаги

¹ “Жўйбори Калон” аёл-қизлар ўрта махсус ислом таълим муассасаси директори, исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd)

² Қаранг: Ибн Ҳажар Аскалоний. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-даён лит-турос, 1986. – 720 б.

мақсадини қуйидагича шарҳлайдилар: “У фикҳий фойдалар, ҳикматли нукталар қолиб кетмаслиги учун матнлардан ўзи тушунган кўп маъноларни чиқарган ва уларни бобларга ажратган. Ҳадислардаги ҳукмий оятларга эътибор берган, улардан ноёб далилларни чиқарган, уларнинг тафсирига кенг йўллар билан ишора қилиш услубини танлаган”. Демак, бу фикр-мулоҳазалардан Имом Бухорийнинг саҳиҳ ҳадислар тўпламини мақсадли равишда жамлаган, деган хулоса келиб чиқади.

Бухорийнинг мақсади “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да фақат ҳадисларни келтириш билан кифояланмай, ҳадислардан истинбот (ҳукм чиқариш) ва асар боблари мавзуларидан ўзига хос далил сифатида ҳам фойдаланиш бўлган. Асарнинг бир бобида келтирилган муайян бир ҳадисдан сўнг баъзан: “*Фалончининг Пайгамбар (с.а.в.)дан келтирган сўзи*” ёки шу каби ибора билан бошланувчи ҳадисларни санаб ўтган. Бошқа ўринларда Қуръони каримдан ҳам оятлар келтирилган ёки умуман ҳеч нарса берилмаган.

Имом Бухорий ҳадисларни баён қилишда боблардан олдин мавзуларга доир китобларнинг номларини келтиради. Масалан:

كتاب الإيمان، كتاب الطهارة، كتاب الصلاة، كتاب بدء الوحي

яъни: “Ваҳийнинг бошланиш китоби”, “Имон китоби”, “Таҳорат китоби”, “Намоз китоби”³ каби.

Имом Ибн Ҳажар Асқалоний “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” ичида ишлатилган “китоби” (كتاب) сўзи ҳақида шундай фикрни айтган: “Бу сўз “ёзди”, “ёзади”, “ёзмок, китоб, хат” (كتب يكتب كتابا) феълнинг масдари. Бу феълнинг моҳияти, асоси, “уламок”, “қўшмок”, “тўпламок” маъноларини билдиради. Шунинг учун ҳам маълум бир масалаларни ўзида жамловчи фасл ва бобларга нисбатан “китоб” атамаси ишлатилади. Луғавий жиҳатдан қаралганда, ҳарфларнинг ўзаро улаб ёзилиши тушунилади. Лекин “боб” (باب) сўзининг асосий маъноси “кириш”, “ўтиш”, “йўлак”, “мундарижа” مدخل маъноларида бўлиб, асарда “китоб” сўзи, “кириш жойи”, мажозий “эшик” маъносида қўлланилган”. Ушбу китоблар остида келтирилган бобларнинг сарлавҳалари эса ўта топқирлик ва фавқулодда заковат билан ишланган.

Бобларга ажратиш алоҳида тадқиқот усули бўлиб, бу араб тилида “табвиб” (تبويب) бобларга, бўлимларга, навларга ажратиш, деб номланади. Шунингдек, “боб” сўзининг ўзаги “суқун, асвақун” (سوق، أسواق) яъни бозор вазнидаги “бубун, абвабун” (بوب، أبواب) эшик сўзидан олинган. Кейинчалик бу сўзнинг ўрта ўзаги иллат-касал ҳарф бўлганлиги учун грамматик қоидалар асосида باب “боб” шакли ҳосил қилинган.

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” китоби *жомеъ* йўналишидаги китобларнинг шартидан келиб чиқиб, ислом илмларининг муҳим мавзуларни ўз ичига олган. Асар тафсир илмига доир ривоятлар, шаръий аҳкомлар, ақида илми масалалари, фикҳий масалаларга оид ривоятлар, қулдорлик, тарих ва сийрат, фитналар, манокӣб ва фазилатлар каби масалаларни жамлаган китоблар сирасига киради.

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг тафсир бўлимидаги ривоятлар мазмуни жиҳатидан ўша даврда ёзилган ривоят тафсирларидан фарқ қилади. Ўз даврининг ривоят тафсири асарларида билвосита оятларнинг мазмунини очиб берувчи хабарлар жуда кўп нақл қилинган бўлса, Имом Бухорийнинг тафсир бўлимида бундай ривоятлар сони озчиликни ташкил этган. Аслида бу ҳолат тафсир бўлимига эга бўлган Имом Термизийнинг “Сунан”и, Имом Насоийнинг “ас-Сунан ал-кубро” асари каби бошқа ҳадис асарларига ҳам тегишлидир.

Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”нинг “Тафсир” китобида Қуръон оятларини шарҳлаш мақсадида келтирган ривоятлари мавжуд. Булар боб мавзуларида таълиқ шаклида, матнда эса санадли ҳолда зикр қилинган. Бунда ҳадис тўпламининг асл матнидан жой олган тафсирга оид ривоятларини кўриш мумкин. Муҳадддиснинг бу турдаги ривоятларни нақл қилишининг бир

³ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-дайён лит-турос, 1986. – Б. 14.

намунаси “Тахрим” сурасининг: *“Эй, Пайгамбар! Нега хотинларингизнинг розилигини устаб, Аллоҳ Сиз учун ҳалол қилган нарсани (асални) ҳаром қилиб олурсиз?”*⁴ мазмунидаги илк оятига бағишланган бобида баён этилган. Бу ерда Имом Бухорий Ибн Аббоснинг Муоз ибн Фадола – Ҳишом – Яҳё – Ибн Ҳақим – Саъид ибн Жубайр санади билан келган оятдаги “ҳаром” сўзи ҳақида “каффорат беради” (يكفر) деган изоҳини келтиради. Ўша ривоятнинг давомида яна Ибн Аббоснинг *“Аллоҳнинг Расулида сизлар учун яхши намуна бор”* оятини ўқигани ҳақида маълумот ҳам жой олган⁵.

Оятларнинг бевосита изоҳини қамраб олган ривоятлар нақлининг бошқа бир мисоли *“Эй, имон келтирганлар! Сизларга ўлдирилган кишилар учун қасос (олиш) фарз қилинди: озод киши муқобилига озод кишидан, қул учун қулдан, аёл киши учун аёлдан. Биродари томонидан авф этилса (хун тўлашга рози бўлинса), у ҳолда яхшилик билан бўйин сунши ва хунини яхшилаб тўлаш (зарурдир)...”*⁶ оятининг изоҳи борасида келтирилган. Мусанниф бу оят ҳақида Ибн Аббоснинг Ҳумайдий – Суфён – Амр – Мужоҳид санади билан нақл қилинган ривоятини келтирган: *“Исроил авлодларида қасос бор эди. Фақат уларда дия йўқ эди. Аллоҳ бу уммат учун “Сизларга ўлдирилган кишилар учун қасос (олиш) фарз қилинди: озод киши муқобилига озод киши ...” оятини нозил қилди”*.

“Афв” қасддан одам ўлдирганда (ўлдирилган кишининг валийи) дияни қабул қилишидир. *“فاتياع بالمعروف وأداء إليه بإحسان”* ифодаси “Урфга (ақлнинг ва диннинг тақозосига) мувофиқ ҳаракат қилиш ва яхшилик билан адо қилиш” дейилган. *“ذلك نخيف من ربكم ورحمة”* (Бу Роббингдан бир енгиллик ва раҳматдир) ифодаси “Сизлардан олдинги умматларга амр қилинган масалаларда (қилинган бир енгиллаштирганлар)” дегани. *“فمن اعتدى بعد ذلك فله عذاب أليم”* (Ким бундан сўнг ҳаддан ошса, унга аламли азоб бор) ифодасини “дияни қабул қилгандан сўнг ўлдирса” дегани⁷.

Бу мисолда Имом Бухорий оят мазмунини бевосита изоҳлайдиган тафсир ривоятини келтирган. У бобда келган бир хабар кетидан бошқа ривоятнинг икки хил вариантини зикр қилган. Ривоятларнинг нисбатан батафсилида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бир жориянинг олд тишларини синдирган Рубайга қасосни татбиқ этгани ёритилган. Абдураззоқ бу оятнинг тафсирида “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги ҳолатга ишора қиладиган ривоятни зикр қилмаган⁸. Аксинча, оятнинг нозил бўлиш сабаби ҳақида маълумот берувчи хабарлар билан уни янада батафсил ёритадиган ва изоҳлайган жуда кўп тафсир ривоятларини келтирган. Имом Бухорий нақл қилган хабар Табарий ва Ибн Абу Ҳотимнинг “Тафсир”ида ҳам мавжуд. Шундай экан, ривоятларни оятларга боғлаш масаласида Имом Бухорийнинг шахсий таржихининг олдинга чиқарган. Мазкур услубдан кейинги давр тафсирларида юқоридаги оятга доир жуда кўп масалалар ёритишда қўлланилганини кўриш мумкин. Масалан, Қуртубий қасосни ким амалга ошириши, озод киши-кул, мусулмон-кофир, аёл-эркак орасидаги қасоснинг шартлари каби ўн етти масалани ривоятлар негизида таҳлил қилган⁹.

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да нақл қилинган тафсир ривоятларининг мавзуни атрофлича очиб беришга етарли эмаслиги аён бўлади. Аслида, Имом Бухорийнинг бундай мақсади бўлмаган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Имом Бухорийнинг тафсир анъанасидан фарқли бир услубни қўллагани кўриниб турибди.

Ҳадис тўпламларида тафсир ривоятларининг етарли миқдорда келтирилмаслигини уларнинг

⁴ Куръони карим. “Тахрим” сураси, 1-оят. // Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 560.

⁵ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатху ал-Борий. – Байрут: Дор ал-Маърифат, 1373. – Ж. 8. – Б. 656. (бундан кейин: Фатх ал-Борий.).

⁶ Куръони карим. “Бақара” сураси, 178-оят.// Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 27.

⁷ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. – Дамашқ: Дор Ибн Касир, 2002. – Б. 1112.

⁸ Абу Бакр ибн Абдураззоқ ибн Нофеъ Хумайрий. Тафсиру Абдураззоқ./ Маҳмуд Муҳаммад Убда таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1419/1998. – Ж. 1. – Б. 68.

⁹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Шамсуддин Куртубий. Ал-Жомеъ ли аҳкам ал-Қуръан. / таҳқиқ: Ҳишам Самир А. ар-Риёд: Дор аълам ал-кутуб, 1423/2003. – Ж. 2. – Б. 244.

кўпи мактуъ, марфуъ ҳадислар бўлгани, ривоятлар умумий сонининг тўрт фоизини ташкил этиши билан изоҳлаб бўлмайди. Зеро, ҳадис асарларида марфуъ тафсир ривоятларининг ҳам кўпини учратиш қийин¹⁰. Тафсир ривоятларининг тўпламларда кам келтирилиши бу хабарларнинг фақат ҳадис усули мезонларига кўра заиф бўлиши билан ҳам изоҳланмайди. Аслида бу ҳолат тафсир ривоятига оид умумий бир қоидани акс эттиради. Бу ҳам мазкур турга оид ривоятларнинг бирма-бир таҳлил қилинмагани ва энг камида асосий ҳадис асарларида одатда улардан узоқроқ турилган, деган фикрга асос бўлади. Имом Бухорийга замондош бўлган муҳаддисларнинг сиҳҳат мезонлари нисбатан қаттиқ бўлмаган асарларида ҳам ривоятларни кўпайтиришдан қочилганини кўриш мумкин.

Масалан, тафсирларда “Юсуф” сурасига оид Ибн Масъуд, Саъд ибн Аби Ваққос ва Ибн Аббос каби бир қанча саҳобийдан келган бир ривоят нақл қилинган: “*Ё Расулulloҳ! Бизларга бир қисса айтиб берсангиз*”, – деганлар. Шунда “*Биз Сизга ушбу Қуръон (сураси)ни ваҳий қилишимиз билан бирга гўзал қиссани айтиб берурмиз*” ояти нозил бўлди”. Имом Табарий (ваф. 310/922), Ибн Абу Ҳотим (ваф. 327/938) ва Саълабий (ваф. 427/1035) каби илк давр муфассирларининг асарлари билан кейинги давр тафсирларда нақл қилинган бу ривоят асосий ҳадис тўпламларининг ўзида зикр қилинмаган. Бу ривоятни фақат Ибн Ҳиббонинг “Саҳиҳ”и, Ҳоқимнинг “Мустадрок”и ва Абу Яълонинг (ваф. 307/919) “Муснад”и каби “*Кутуби сунна*” – олти энг ишончли ҳадис тўпламларидан бошқа асарларда учратиш мумкин¹¹.

Имом Бухорийнинг “Китоб ат-тафсир”ида “*Сен юзланган жой (Каъба)ни биз фақат Пайгамбарга эргашгани орқасига қайтганлардан ажратиб учун қибла қилдик*” оятига бағишланган бобда ажойиб намунани кўриш мумкин. Мусанниф қибланинг ўзгаришига оид ушбу оят ёрдамида фақат Ибн Умарнинг оят нозил бўлган муҳитни ва оқибатларини ёритган қўйидаги ҳикояни нақл қилган: “*Инсонлар Кубо масжидида бомдод намозини ўқиркан, бир киши келиб: “Аллоҳ пайгамбарга Каъбага юзланиши учун Қуръон нозил қилди. Ўша томонга юзланинг”, – деди. Шунда (намоз ўқиётган) инсонлар ҳам юзларини Каъбага ўгирганлар*”¹².

Имом Бухорий кейинги оятнинг тафсирида ҳам шунга ўхшаш бир ёндашувни тақдим қилган. “*(Эй, Муҳаммад!) Гоҳо юзингизни (ваҳий қутиб) осмон бўйлаб ўгириб туришингизни кўраяпмиз*” ояти билан Анас ибн Моликнинг олдинги амалиётнинг қатъий бекор қилинганини маълум қилган қўйидаги сўзига бағишланган: “*Икки қиблага (Қуддус ва Каъба) қараб намоз ўқийдиган мендан бошқа ҳеч ким қолмади*”¹³.

Имом Бухорий оят нозил бўлган муҳитни ва унинг нозил бўлиш омилларини тасвирлайдиган бу ривоятларни келтирса, Аллома Абураззоқ¹⁴ ва Табарий¹⁵ тафсирларида оятдаги жуда кўп масалаларни очиб берадиган ривоятларни зикр қилганлар. Шу билан бирга, Имом Бухорий мисол сифатида нақл қилган ушбу икки ривоятни мазкур уч муфассирдан ҳеч бири асарларида зикр қилмагани ҳам диққатга сазовор. Бу эса Имом Бухорийнинг тафсир анъанасида эркин ҳаракат қилганига ишора қилади.

Умуман олганда, Имом Бухорийнинг “Тафсир китоби” тарожумларини номлашдаги ўзига хос истинбот усули “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги тафсир ривоятига оид бобларда ҳадисларни мавзусига кўра турли бобларга бўлиб тартиблаш орқали амалга оширилган. Тўрт мингга яқин боб номлари ўзига хос мақсадга хизмат қилган бўлиб, кўп ҳолларда ҳадисдан олинадиган

¹⁰ Akif Koç, Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi, es-Sa’lebi Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivayetleri. Kitabiyat. – Ankara, 2005. – S. 13.

¹¹ Türcan Z. Hadis rivayet geleneği ve tefsir-Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbu’t-tefsîr’i Örneği // Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2010. – T. 29. – S. 269.

¹² Қуръони карим. “Бақара” сураси, 144-оят. / Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи А.Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 17.

¹³ Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ – Б. 17.

¹⁴ Абу Бакр ибн Абдураззоқ ибн Нофеъ Хумайрий. Тафсир Абдураззоқ./ Махмуд Муҳаммад Уба таҳқиқи.– Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1419/1998. – Ж. 1. – Б. 61-62.

¹⁵ Табарий. Жомеъ. – Ж. 3. – Б. 172.

хукмларни боб номида акс эттирган.

Адабиётлар рўйхати

1. Sandıkçı S. Kemal. İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında hadis // DİB. – Ankara, 1991. – S. 447-448.
2. Ибн Абу Ҳотам Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Идрис ибн Мунзир Тамимий Ҳанзалий Розий. ал-Жарҳ ват-таъдил. – Байрут: Дор ал-кутуб алилмия, 1953. – Ж. 5. – Б. 162.
3. Олтин силсила: Саҳиҳул Бухорий. – Т.: Hilolnashr, 2013. – Ж. 1. – Б. 65.
4. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зуннун ан асомий алкутуб вал-фунун. – Байрут.: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 2008. – Ж. 1. – Б. 443.
5. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Холқу афъал ал-бад. / Абдуррахмон Умайра таҳқиқи. – Жидда: Дор ул-Укоз. – Б. 23.
6. Абу Бакр ибн Абдурраззоқ ибн Нофеъ АлҲумайрий. Тафсир Абдурраззоқ / Махмуд Муҳаммад Убда таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1419/1998.
7. Selim Türcan. İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü. Kimlik ve Kitâb İlişkisi Bağlamında. – Ankara: AÜSBE, 2007. – S. 305–306.
8. Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий. Жомеъ ул баён ъан таъвили айил-Қуръан./ Аҳмад Муҳаммад Шокир таҳқиқи. – Байрут: Муассасату-р-рисала. 1420/2000. – Ж. 19. – Б. 94-95.
9. Мужоҳид ибн Ҳажар. Тафсир ал-Имам Мужаҳид ибн Ҳажар. Дор ул-кутуб ал-илмия. – Байрут. 2005.
10. Sufyan ibn Said Sevriy. Tefsir us-Savriy. – Dehli: Rampor, 1965. – P. 16.
11. Абдураззоқ ибн Ҳаммом Саноний. АлМусаннаф. – Қоҳира: Дор ат-таъсил, 2015. – Ж. 9. – Б. 78.
12. Абдуллоҳ ибн Абдуссомад Доримий. Муснад ад-Доримий.– ар-Риёд: Дор ал-Муғни, 2000. – Ж.4. – Б. 274.
13. Zişan Türcan. Üçüncü As ır Hadis Musannefât ı Üzerinde eş-Şâfiî'nin Etkisi // Hadis Tetkikleri Dergisi. C. VII/1, 2009. – S. 87–100.
14. Хатиб Бағдодий. Ал-Жомеъ ли ахлақи-р-ровий ва адабу-с-соеъ. /Махмуд Таҳхон таҳқиқи. – ар-Риёд: Мактабату-л-маориф, 1983. – Ж. 2. – Б. 162.
15. Суютий. Ал-Итқон. – Ж. 2. – Б. 189.
16. Herbert Berg. The Development of Exegesis in Early Islam. The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period, Richmond)Surrey(. – Curzon, 2000. – P. 142.
17. İsmail Cerrahoğlu. Tefsir Tarihi. DİB. – Ankara: Yay, 1988. – C. I. – S. 107.

